

11. Черкас Б. В. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Б. В. Черкас // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 131–132.
 12. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/coss1/shch01.htm>
 13. Яворницький (Еварницький) Д. Історія запорізьких козаків : в 3 т. / Д. Яворницький (Еварницький). – Львів : Світ, 1990–1992. – 321+392+456 с.
 14. Gawroński R. Fr. Obszar, zalundnienie i tworzenie się kozaczyzny / R. Fr. Gawroński. – Kraków, 1914. – 324 s.
 15. Gawroński R. Fr. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku / R. Fr. Gawroński. – Warszawa, 1924. – 375 s.
- Отримано 01.06.2012

Summary

Tkachenko Anatoliy. Zaporoz'ka Sich as statehood phenomenon.

In the suggested article is said about Zaporoz'ka Sich as the military and political organization of Ukrainian Cossacks, about its statehood as the unique phenomenon in the history. It is analyzed its background, the peculiarities of its formation and functioning. The author proves that regarding its nature Zaporoz'ka Sich was military-democratic republic and had all the attributes of the statehood – its own territory, military and administrative governance, court and military system, its government that carried out legislative, executive and judicial functions, its symbols, treasure house, diplomatic relations with foreign countries, that enables to single out the elements of the developed democracy and classical separation of power. It is stressed, that democratic foundations of Zaporoz'hya Cossacks and distinctive state structure became the basis of the Christian Cossacks republic formation.

Keywords: *Zaporoz'ka Sich, Cossacks Christian Republic, Cossack State, military governance, Zaporoz'ka Sich organizational structure.*

УДК 94(470)

Павло ТОВСТУХА

ВИТОКИ І ВИЯВИ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РАДИКАЛІЗМУ Й НЕТЕРПИМОСТІ

У статті йде мова про тенденцію взаємозв'язку між революційними ідеями в Росії в XIX столітті і більшовизмом на початку XX ст.

Ключові слова: *більшовизм, радикалізм, нетерпимість, революція, комунізм.*

Постановка проблеми. У нашого сучасника, який практично кожного дня стикається з політикою, не може не виникнути запитання – звідки беруться такі риси, як безпринципність, цинізм, а часом і невігластво у багатьох сучасних політиків? Більшість з них, як відомо,

сформувалися за радянських часів. Тому витoki цих негативних явищ слід шукати в історії вже неіснуючої країни, коли керівною і направляючою силою була КПРС. Комуністична партія, у свою чергу, була правонаступницею більшовицької фракції в російській соціал-демократії, яка оформилась у 1903 році зусиллями В. І. Леніна і його однодумців. Зрозуміло, що у В. І. Леніна і більшовиків теж були свої попередники. У свій час спробу дослідити ідейні витoki більшовизму як явища, яке радикальним чином вплинуло на історію ХХ століття, зробив філософ М. А. Бердяєв [1].

При більш-менш детальному ознайомленні з історією більшовизму не можуть не звернути на себе увагу такі риси лівої фракції російських соціал-демократів, як радикалізм та нетерпимість до всіх політичних опонентів. При цьому ці зазначені ознаки політичної сили були прищеплені В. І. Леніном і були їй притаманні вже з самого зародження.

Аналіз актуальних досліджень. Проблему тактики більшовиків і меншовиків у роки першої російської революції досліджували Н. П. Бабаєва, В. К. Габунія, М. Ю. Козицький, А. П. Логунов, С. В. Тютюкін.

Зважаючи на ту обставину, що за радянських часів в історіографії цілковито домінувало однобічно-компліментарне висвітлення діяльності більшовицької партії і її вождя, а після розпаду СРСР інтерес до цієї теми і постаті В. І. Леніна різко знизився, нам видалося слухним звернути в першу чергу увагу на праці відомих західних авторів – А. Валіцького [2], Н. Верта [3], Е. Карра [4]. Також нами була зроблена спроба здійснити тематичний аналіз ленінських публікацій періоду революції 1905–1907 років.

Метою статті є виявлення тісного взаємозв'язку між російськими революційними ідеями та течіями ХІХ століття і більшовизмом на початку ХХ століття, а також демонстрація виявів радикалізму і нетерпимості, характерних для більшовицької партії в період першої буржуазно-демократичної революції в Росії.

Виклад основного матеріалу. Заглибившись в історію Росії, М. Бердяєв побачив попередника більшовицької моралі у постаті В. Белінського: “Він говорить, що люди такі дурні, що їх силою треба вести до щастя. Белінський зізнається, що якби він був царем, він був би тираном в ім'я справедливості. Він схильний до диктатури. Він вірить, що настане час, коли не буде багатих, але не буде і бідних” [1, с. 34–35]. Бердяєв вважав Белінського центральною постаттю в історії російської думки і самосвідомості ХІХ століття. “Він близький до комунізму не лише за своєю моральною свідомістю, але і за соціальними поглядами” [1, с. 35].

Значний вплив на російський марксизм мав і нігілізм 60-х років XIX століття, головним ідеологом якого вважається М. Писарев. “Нігілістичні основи є у Леніна, хоча він і живе в іншу епоху... Російський нігілізм заперечує Бога, дух, душу, норми і вищі цінності” [1, с. 37]. Утопічний роман Чернишевського “Що робити?” став неначе катехізісом російського нігілізму, настільною книгою російської революційної інтелігенції. Соціалізм Чернишевського мав ще частково народницький, частково утопічний характер, але вже проявився більше за інших теоретиків, попередників комунізму в 60-ті роки. Це визнає засновник російського комунізму Плеханов у своїй книзі про Чернишевського. Недарма К. Маркс, щоб прочитати Чернишевського, вивчав російську мову [1, с. 43].

Значну роль у становленні більшовизму відіграло російське народництво і анархізм. Народництво – це насамперед віра в російський народ, але під народом слід розуміти простий трудовий народ, головним чином селянство. Народники вірили в особливі шляхи розвитку Росії, у можливість обминути західний капіталізм, у призначення російського народу вирішити соціальне питання краще і швидше, ніж на Заході [1, с. 49].

На переконання М. Бердяєва, серед максималістських революційних течій кінця 60-х років найбільший інтерес викликає “характерна російська фігура” Нечаєва. Він склав “Катехізіс революціонера”, надзвичайно цікавий документ, єдиний у своєму роді. У ньому знайшли вираження принципи “безбожної революційної аскези”. Ці правила, якими повинен був керуватися справжній революціонер, були настановами до його духовного життя. Нечаєвський “Катехізіс революціонера” до моторошності нагадує викручену православну аскетичку, яка змішана з езуїтизмом. У “Катехізісі” Нечаєва є щось містичне. Для нас особливо цікаве те, що Нечаєв багато в чому передбачає тип більшовицької організації партії, надзвичайно централізованої і деспотичної, в якій все йде зверху. Нечаєв хотів вкрити всю Росію такими маленькими революційними осередками із залізною дисципліною, для яких все дозволено для здійснення революційної мети. Він зневажає народні маси і хоче їх зверху вести до революції, заперечуючи демократію [1, с. 52].

М. Бердяєв досить безапеляційно стверджує: “Революціонер розірвав відносини з громадянським порядком і цивілізованим світом. Він живе у цьому світі, щоб його знищити. Він не повинен любити і науки цього світу. Він знає лише одну науку – руйнування. Для революціонера моральне все, що слугує революції. Слова, які згодом повторить В. І. Ленін” [1, с. 52].

Готовність Леніна знехтувати всіма докорами сумління в ім'я ефективності революції нагадує головну ідею “Катехізиса революціонера” Нечаєва. Однак це не повна паралель. Ленін був людиною більшого калібру, ніж Нечаєв; він переважав Нечаєва як своїм інтелектом, так і багатством революційного досвіду. На відміну від Нечаєва, він був здебільшого порядним в особистих стосунках, не вдавався до явних містифікацій і не дозволяв собі романтично демонізувати професійних революціонерів у стилі бланкістських змов XIX століття. І все ж “Катехізис революціонера” Нечаєва вгадував найістотнішу характеристику Леніна як революціонера. Відповідно до приписів Нечаєва, Ленін був “заклопотаний до мозку кісток однією ідеєю, однією пристрастю – революцією”; він ненавидів суспільну етику в усіх її проявах; революційна пристрасть обернулася для нього в почуття, яке він переживав щодня, яке домінувало над ним щохвилини і поєднувалося з холодним розрахунком [2, с. 272].

М. Бердяєв вважає, що російський анархізм – таке ж характерне породження російського духу, як нігілізм і народництво. “Це один з полюсів у душевній структурі російського народу. Російський народ – народ державний, він покійно погоджується бути матеріалом для створення великої світової держави, і він же схильний до бунту, до сваволі, до анархії. Російська діонісична стихія – анархічна: Стенька Разін і Пугачов – характерні російські фігури, пам'ять про них збереглася в народі” [1, с. 53].

Автор звертає увагу на таке парадоксальне явище – ідеологія анархізму є переважно творінням вищого прошарку російського панства. Поміщики Бакунін, князь Кропоткін, граф Толстой – творці російського і світового анархізму. Причому центральною постаттю Бердяєв вважає Бакуніна, який був, на його думку, фантастичним породженням російського панства. У Бакуніна був присутній дуже сильний слов'янський елемент. Його революційний месіанізм був месіанізмом російсько-слов'янським. Він вірив, що світова пожежа буде запалена російським народом і слов'янством. І в цьому російському революційному месіанізмі він був посередником комуністів. Бакунін ідеалізує розбійницьку разінську, пугачовську стихію в російському народіві. У перший момент революції більшовики дуже скористалися цією стихією, всупереч усім марксистським теоріям [1, с. 54–55].

Більш ніж хто інший, на думку Бердяєва, П. Ткачов повинен бути визнаний попередником Леніна. Він ще в 70-х роках XIX століття видавав за кордоном революційний орган “Набат”, який був вираженням самої крайньої революційної течії, а також першим заговорив про К. Маркса. Ткачов також першим протиставив тому російському використанню марксизму, яке вважало потрібним у Росії розвиток

капіталізму, буржуазну революцію, конституції та ін., точку зору, дуже близьку до російського більшовизму. Тут уже позначається тип розходження у поглядах, який згодом проявився між Леніним та Плехановим. Ткачов не хоче допустити перетворення російської держави в конституційну і буржуазну. Попередник Леніна також не був демократом. Він установлював владу меншості над більшістю. Ткачов насамперед був соціалістом, але його соціалізм не демократичного типу, і він у цьому був схожим на Леніна і комуністів. Ткачов як і Ленін був теоретиком революції. Головна його ідея – захоплення влади революційною меншістю. Для цього треба дезорганізувати існуючу владу шляхом терору. Народ, на думку Ткачова, завжди готовий до революції, а тому він лише матеріал, котрим користується революційна меншість. Він був одним із небагатьох російських революціонерів минулого, майже єдиний, який думав про владу, про її завоювання і її організацію. Він хотів, щоб революційна соціалістична партія стала урядом. І в цьому він дуже схожий на Леніна. Революційний соціалістичний уряд він уявляв собі досить деспотичним. Руйнація всього минулого в разі перемоги Ткачова була б ще більш нещадною, ніж при Леніні. Але час для цього ще не настав, і ідеї Ткачова не мали особливої популярності в російському революційному середовищі [1, с. 58–59].

Вже у 80-х роках XIX ст. гостру полеміку з Ткачовим розпочинає засновник російського марксизму і соціал-демократії Г. В. Плеханов. Це один із головних мотивів його книги “Наши разногласия”. М. Бердяєв слушно зауважує, що полеміка Плеханова з Ткачовим викликає великий інтерес з тієї причини, що вона звучить зовсім так, неначе Плеханов полемізує з Леніним і більшовиками, в той час як їх ще взагалі не існувало. Плеханов повстає, головним чином, проти ідеї захоплення влади революційною соціалістичною партією. Він вважає таке захоплення влади найбільшим нещастям, бо воно загрожує прийдешньою реакцією. Плеханов, як згодом і всі марксисты-меншовики, не бажає визнати особливих шляхів розвитку Росії і можливість оригінальної революції в Росії. І в цьому він, зрозуміло, помилився. Ткачов, як вважає М. Бердяєв, мав більшу рацію. Він, подібно до Леніна, розробляв теорію соціалістичної революції для Росії. І правота Ткачова не була правотою народництва, проти марксизму, а історичною правотою більшовиків проти меншовиків, Леніна проти Плеханова [1, с. 60].

Вже на початку революційної діяльності Ленін був переконаний, що володарі справжніх знань не можуть піддаватися думці темної більшості. Він виходив із того, що марксизм має монополію на справжнє наукове знання. У ленінській теорії ідея централізованої і дисциплінованої партії як знаряддя революції займала вирішальне місце.

Після розколу РСДРП у 1903 р. на дві фракції – більшовицьку і меншовицьку – Ленін розпочав завзяту ідеологічну боротьбу проти

меншовиків. Він не тільки не намагався захищатися від звинувачення з боку меншовиків в якобінстві, а навпаки, щиро визнав, що він дійсно “соціал-демократичний якобінець”, рішучий прихильник формалістських, “бюрократичних” організаційних принципів. Ленінська концепція партії була пов’язана з марксо-енгельсівським уявленням про комуністичне суспільство як про “одну велику фабрику” [2, с. 267].

Радикальні зрушення в революційному русі на теренах Російської імперії відбулися на початку ХХ століття. Досить проникливо характеризував політичну ситуацію в країні напередодні революції 1905–1907 років французький посол М. Бомпар. У своїх донесеннях до Парижа він зокрема наголошував, що в Росії здійснюються політичні вбивства, відбуваються страйки, селянські бунти, нові верстви населення, які охоплені ідеями радикалізму та оновленого народництва, перетворилися в опозицію до держави [3, с. 29].

Революція в 1905 році створила в Росії і її соціал-демократичному русі абсолютно нову атмосферу. Вона змусила як більшовиків, так і меншовиків гостро відчувати свою організаційну слабкість, відірваність від широких народних мас, непідготовленість до широкого політичного діалогу з іншими демократичними силами. Революційний вихор, який дуже швидко радикалізував старі соціал-демократичні схеми, додавав марксистам упевненості в собі, породив надію на швидкий крах самодержавства.

Більшовицький радикалізм знайшов своє вираження в рішеннях ІІІ з’їзду РСДРП, який відбувся у квітні 1905 року в Лондоні. У своїх рішеннях з’їзд керувався ленінською характеристикою революції як буржуазно-демократичної, в якій головною рушійною силою, гегемоном виступає робітничий клас. Ідея гегемонії пролетаріату стала вихідним положенням при вирішенні питання про збройне повстання. Характерно, що більшовики до кінця революції зберігали гасло збройного повстання, хоча умови, які склалися в країні, вже повністю виключали проведення подібних акцій.

У питаннях тактики, на думку Леніна, дозволялося все тією мірою, в якій це сприяло інтересам партії. Якщо він і відкидав якісь засоби, наприклад, індивідуальний терор, то робив це з огляду на їхні наслідки, а не тому, що мав щодо них принципові застереження. Коли змінювалися обставини, він завжди був готовий без найменших докорів сумління рекомендувати такі засоби боротьби, які раніше рішучим чином засуджував. Так, наприклад, у 1905 році чвертьвікова традиція принципового відхрещування російських марксистів від індивідуального тероризму не завадила йому рекомендувати такі методи, як вбивство шпиків, поліцейських і чорносотенців, висаджування в повітря їхніх

квартир. Він навіть рекомендував кидати з дахів каміння у військо та поливати солдатів окропом [2, с. 272].

Справу революції Ленін ототожнював виключно зі своєю власною партією, а інші марксистські партії він міг зараховувати до найлютіших ворогів. Не підлягало ані найменшому сумніву, що на випадок розколу РСДРП право захищати справу революції належатиме виключно леніністам. Меншовиків Ленін вважав розкольниками, а це, на його думку, давало право застосовувати проти них усі засоби боротьби, включаючи і свідомий обман робітників. Стан сучасної науки дозволяє визнати зв'язки Леніна з російським яacobінством як цілком доведений і цілком очевидний факт, а аналіз його текстів свідчить, що його концепція завдань і методів боротьби партії пролетаріату вирізнялася тоталітаризмом [2, с. 273].

Зроблений нами тематичний аналіз ленінських публікацій періоду першої російської революції дає досить цікаві результати. Більш ніж у 100 публікаціях (приблизно у кожній третій) тією чи іншою мірою присутній аналіз тактики, діяльності і характерних рис меншовизму. При цьому майже половина таких публікацій вийшла на останньому етапі революції (серпень 1906 р. – червень 1907 р.), коли перевага меншовицької тактики стала очевидною. Характерно, що в шістнадцяти номерах виборзького “Пролетарія” (1907 р.), який фактично був центральним органом більшовиків, було надруковано 20 статей, де викривався “тактичний опортунізм” меншовиків. Серед публікацій лідера більшовиків у цей період частіше з'являлися лише статті антикадетського спрямування.

Важливо відзначити, що Ленін умів поєднувати схвалення боротьби за політичну свободу, яку протягом революції очолювала найвпливовіша партія Росії – конституційні демократи, з глибокою і неприхованою ворожістю до лібералів. Він вважав їх органічною складовою частиною привілейованих класів, щодо яких революціонери не повинні мати ані найменших ілюзій. Це відповідало традиції російського популізму – від Чернишевського до “Народної волі” [2, с. 256].

Особливо нищівній критиці з боку більшовицьких публіцистів піддавалася діяльність Плеханова, який лишався вірним думці, що метою російської буржуазно-демократичної революції має бути передача влади в руки ліберальної буржуазії. Згідно з нашими підрахунками, Ленін більше ніж у 20 своїх публікаціях піддавав різкій критиці його погляди. Наприкінці 1906 року Ленін безапеляційно стверджував, що Плеханов як політичний вождь російських соціал-демократів, як тактик “виявився нижче за всяку критику”, що його опортунізм “пошкодив російським соціал-демократичним робітникам у сто разів більше, ніж опортунізм Бернштейна – німецьким” [5, с. 210]. Слід зауважити,

що Плеханов досить болісно сприйняв критику на свою адресу з боку більшовицької преси. У грудневому номері меншовицького журналу “Современная жизнь” за 1906 рік він стверджував, що якби на одному з більшовицьких зібрань виступили Маркс і Енгельс, “то їх засвистали б за їхню поміркованість” і оголосили б “кадетоподібними марксистами”, а під сердиту руку і просто “кадетами” [7, с. 251].

Аналіз більшовицької преси періоду II Державної Думи переконливо засвідчує, що боротьба проти “меншовицького опортунізму” була висунута на перший план. Так, наприклад, 6 із 8 ленінських публікацій у легальній більшовицькій газеті “Новый луч” були спрямовані на викриття меншовицької тактики підтримки кадетів у перші дні парламентської діяльності. Вже перший крок меншовиків – голосування за кадетського голову Думи – Ленін розцінював як допомогу лібералам з боку соціал-демократії у штучному відтворенні кадетської гегемонії в лівій Думі [6, с. 35]. Надалі будь-який “хибний крок” меншовиків піддавався детальному аналізу з його боку. Всього діяльності соціал-демократів у II Думі було присвячено 30 ленінських статей.

Ще більш непримиренну боротьбу, ніж з “кадетофільськими” настроями меншовиків, більшовицька преса вела проти ліберальної буржуазії і партії кадетів як її виразника. Зрозуміло, що тон тут задавав сам В. І. Ленін. Тільки на шпальтах “Пролетария” було надруковано 26 ленінських матеріалів (практично по одному у кожному номері) з критикою ліберальної буржуазії. Якщо в першодумський період (квітень – липень 1906 р.) на шпальтах легальних більшовицьких газет “Волна”, “Вперед” і “Эхо” “опортунізм” меншовиків Ленін критикує у 12 своїх публікаціях, то “антинародну політику партії народної свободи” – більш, ніж у 40 матеріалах. Крім того, десятки статей антикадетського спрямування були написані більшовицькими публіцистами – В. Воровським, І. Скворцовим-Степановим, В. Карпінським та ін. За підрахунками істориків, у 1905–1907 роках вийшло 158 більшовицьких листівок, у тому числі 8 ленінських, присвячених викриттю класової сутності кадетської партії. 85 таких листівок були надруковані в період виборчої кампанії і діяльності I Думи і 49 – у другодумський період [8, с. 77, 84, 85].

Характерно, що Ленін вів непримиренну боротьбу не тільки з кадетами, меншовиками та іншими політичними конкурентами, а й усіма своїми опонентами в середині фракції, і якщо більшовикам протягом першої російської революції вдалося зберегти єдність і залишитися організаційною групою, то цим вони були повністю зобов’язані цілеспрямованості і наполегливості однієї людини [4, с. 60]. Справжнє новаторство Леніна полягало у створенні “партії нового типу”, партії тоталітарної, яка підпорядковує всю свою діяльність реалізації тоталітарної утопії.

Висновки. Як видно, екстремізм поглядів Леніна не був якоюсь індивідуальною операцією. Він глибоко коренився в традиції російського народництва, яку репрезентував серед інших його брат Олександр. Легкість, з якою вождь більшовиків використав народницьку традицію стрімких атак на “буржуазну свободу”, свідчить, що його сприйняття світу завдячувало спадщині російського популізму набагато більше, аніж він сам вважав.

Література

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев / Репринтное воспроизведение издания УМСА – PRESS, 1955 г. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
2. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії / А. Валіцький / пер. з польськ. / Д. Андрухів. – К. : Всесвіт, 1999. – 510 с.
3. Верт Н. История советского государства, 1990–1991 / Н. Верт ; пер. с фр. – М. : Прогресс – Академия, 1992. – 480 с.
4. Карр Э. История Советской России / Э. Карр. Кн. I : Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923 / пер. с англ. ; предисл. Непорокова А. П. – М. : Прогресс, 1990. – 768 с.
5. Ленін В. І. Передмова до російського перекладу брошури К. Каутського “Руські сили і перспективи російської революції” // В. І. Ленін. Повн. збір. тв. – Т. 14. – С. 205–210.
6. Ленін В. І. Чи мають право меншовики вести політику підтримки кадетів? // В. І. Ленін. Повн. збір. тв. – Т. 15. – С. 33–35.
7. Плеханов Г. В. Заметки публициста. Новые письма о тактике и бестактности. Письмо третье / Г. В. Плеханов // Соч. – Т. XXI. – С. 247–253.
8. Тютюкин С. В. Разоблачение кадетов в большевистских листовках 1905–1907 годов / С. В. Тютюкин, В. В. Шелюхаев // История СССР. – 1980. – № 1. – С. 75–86.

Отримано 01.06.2012

Summary

Tovstuha Pavlo. Origins and expressions of Bolshevik's radicalism and intolerance.

The article refers to the tendency of the relationship between revolutionary ideas in Russia in the nineteenth century and Bolshevism in the early twentieth century. The article refers to the tendency of the relationship between revolutionary ideas in Russia in the nineteenth century and Bolshevism in the early twentieth century. Hereditary nature of negative trends in contemporary political life of Ukraine, such as opportunism, cynicism, intolerance of political opponents, and sometimes ignorance is argued in the paper. It is shown that origins of these negative phenomena could be found in history of the USSR, when the leading and guiding force was the Communist Party. The Communist Party, in turn, was the successor of the Bolsheviks' wing of the Russian Social-Democracy, which was formed in 1903, with efforts of Lenin and his associates from the left faction of the Social Democrats. It is noted that these signs of political power has been characteristic for the communist movement since its very inception.

Keywords: Bolshevism, radicalism, intolerance, revolution, communism.